

УДК 155.9.36.364

Н. Ю. Максимова, д-р психол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ**ТИПОЛОГІЯ СІМЕЙ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ**

Стаття присвячена проблемі визначення типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Показано, що відсутність адекватної типології сімей і визначення виду допомоги, яку вони потребують, призводить до того, що ресурси надають тим сім'ям, які не зацікавлені у вирішенні своїх проблем. Емпірично доведено, що ознаки поняття "сім'я СЖО" не відповідають дійсній причині проблем сім'ї. Запропонована типологія сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги, побудована відповідно до психологічних детермінант.

Ключові слова: сім'я; соціально-психологічна допомога; детермінанти.

Вступ. В Україні соціальні служби недостатньо ефективно проводять роботу із сім'ями, які потребують соціально-психологічної допомоги. Це пояснюється тим, що така робота здійснюється без диференціації цих сімей, без визначення причин їхнього неблагополуччя. Відсутність адекватної типології сімей і визначення виду допомоги, яку вони потребують (матеріальної, юридичної, соціально-психологічної) призводить до того, що ресурси надають тим сім'ям, які не зацікавлені у вирішенні своїх проблем. Тому результат роботи вкрай низький. Разом із цим на роботу із сім'ями, які справді потрапили у складні життєві обставини, не залишається ні часу, ні сил. На сьогодні існує об'єднання всіх сімей, що потребують допомоги, в одне поняття – "сім'ї СЖО".

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні проблеми визначення критеріїв типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Об'єкт дослідження – соціальна робота із сім'єю. Предмет дослідження – психологічне забезпечення соціальної роботи із сім'єю, яка потребує соціально-психологічної допомоги.

Завдання:

1. Проаналізувати існуючі підходи до визначення сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги.
2. Визначити ступінь адекватності поняття "сім'ї, які у СЖО".
3. Проаналізувати класифікації сімей, які у СЖО та підходи до роботи з ними.
4. Емпірично вивчити ставлення соціального працівника до можливості використання поняття у СЖО в практиці їх роботи.
5. Розробити типологію сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги.

Огляд літератури: Для визначення сімей, які потребують соціальної підтримки, тривалий час використовували різні поняття, що характеризують негативні особливості життєдіяльності сімей із дітьми: неблагополучна сім'я, сім'я соціального ризику, дисфункційна сім'я, проблемна сім'я тощо.

На думку А. Й. Капської та інших [3], поняття "функціонально-неспроможна сім'я" (дисфункційна) відображає суть порушення функціонування сім'ї як соціального інституту. Це сім'я, яка з певних об'єктивних і суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, що не дає змогу забезпечити найважливіші життєві потреби дитини (дітей), створити належні умови для забезпечення її життєдіяльності й розвитку, інші важливі потреби кожного члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби.

Наступне означення – "сім'я у кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, у яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі

економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них" [3].

Якщо порівняти ці означення, то стає очевидним, що по суті вони однакові. Крім цього, неправильно отожднювати суб'єктивні причини й об'єктивні, внутрішні та зовнішні фактори. Звичайно, і те й те призводить до дисфункцій, але психологічна сутність цих причин і факторів зовсім різна.

Одним із варіантів типологізації сімей, які потребують соціальної підтримки, є характеристика їх за рівнем соціальної адаптації. Так, А. Г. Харчев [8] пропонує розподіл сімей, які виховують дітей, за рівнем соціальної адаптації на високий, середній, низький і дуже низький рівні та визначає відповідні напрями роботи з такими сім'ями. Проте визначення рівня не висвітлює причин дезадаптації, не дає змогу зрозуміти їхню сутність. Без такого розуміння визначити напрями роботи неможливо.

Ще один термін, який визначає сім'ї із порушеною виховною функцією, – "неблагополучна сім'я", який можна розглядати як прояв функціональної неспроможності сім'ї виконувати стосовно дитини виховну функцію. Неблагополучна сім'я у психолого-педагогічній літературі розглядається насамперед із погляду можливого впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Така сім'я найчастіше є причиною появи занедбаних дітей і підлітків із девіантною поведінкою.

На думку авторів [3] до неблагополучних сімей належать:

- сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт із морально-правовими вимогами суспільства;
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками, між батьками й дітьми;
- неповні сім'ї;
- сім'ї, зовні благополучні, які припускаються серйозних помилок у системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури й неосвіченості.

У цьому означенні чітко зафіксовано ставлення до дитини, тобто якщо сім'я втрачає виховні можливості через зазначені причини, то її вважають неблагополучною.

Через різноманіття означень сімей, які потребують соціальної допомоги, як у науково-методичній літературі, так і в нормативно-правових документах, виникає багато непорозумінь, зокрема підміна понять і виникнення суперечностей між ними.

Методологія дослідження. Починаючи із 2006 р. термін "неблагополучна сім'я", як і всі зазначені вище, у

нормативно-правових актах України замінено терміном "сім'я у складних життєвих обставинах" (далі – сім'я СЖО). Зауважимо, що підстави та наукове обґрунтування зміни терміну відсутні.

Розглянемо, як виникло поняття сім'ї у складних життєвих обставинах, який зміст вкладався в це нововведення і як це поняття описано в чинних нормативно-правових актах.

У спільному наказі семи міністерств від 14.06.2006 № 1983/388/452/221/56/596/106 "Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах" виокремлюється категорія "об'єкти соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах" і зазначено перелік обставин, які класифікують сім'ї у складних життєвих обставинах. Згідно із цим наказом до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися у складних життєвих обставинах, належать:

– сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості як такий, що шукає роботу;

– сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування;

– неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;

– сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Цим наказом був визначений також порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями цієї категорії та визначено основні етапи роботи: виявлення СЖО, соціальне інспектування, визначення потреби в соціальному супроводі, безпосереднє здійснення соціального супроводу сім'ї та його припинення.

Наступним кроком було упроваджено наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.04.2008 № 1795, який скоротив перелік критеріїв сімей у складних життєвих обставинах і поєднав попередні (визначені вище в законі). Наказ утратив чинність на підставі Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 27.05.2010. Вийшов новий наказ "Про затвердження порядку здійснення соціального інспектування центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах", у якому перелік сімей у СЖО не змінився.

Нині є чинною Постанова Кабінету міністрів України від 21.11.2013 "Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)", керуючись якою, працюють усі районні соціальні служби для сім'ї, дітей і молоді.

У цій постанові "сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах", розглядається як сукупність осіб, серед яких є хоча б одна дитина віком до 18 років, що проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами й обов'язками. Під "складними життєвими обставинами" вбачають обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки

яких вона не може подолати самостійно або мінімізувати негативний вплив, зокрема такі:

1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;

2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї;

3) відсутність житла, призначеного і придатного для проживання;

4) відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний термін, взяття під варту одного із членів сім'ї;

5) насильство в сім'ї (у т. ч. щодо дитини);

6) тривала хвороба, установлена інвалідність (у т. ч. дітей), уроджені вади фізичного та психічного розвитку;

7) малозабезпеченість, безробіття одного із членів сім'ї, що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини й догляду за нею;

8) спосіб життя, унаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;

9) ухиляння батьків від виконання обов'язків із питань виховання дитини;

10) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;

11) стихійне лихо;

12) дискримінація осіб та/або груп осіб.

Якщо розглянути зміст зазначених обставин, стає очевидною неможливість класифікації сімей зі складними життєвими обставинами через відсутність критеріїв для визначення таких обставин. Замість критеріїв тут перераховані життєві проблеми не лише різних рівнів, а й різні за змістом. Відсутність ознак, їхнє дублювання призводить до плутанини у визначенні сімей-отримувачів послуг. Наприклад, у пункті 1 йдеться про жорстоке поводження з дитиною в сім'ї, а під цим поняттям мається на увазі будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею; водночас про насильство в сім'ї окремо зазначено в пункті 5. Пункт 2 щодо відсутності постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї дублюється з пунктом 7, де ці обставини описано одним словом – безробіття. Незрозуміло, за якою логікою об'єднано відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний термін, взяття під варту одного із членів сім'ї та насильство в сім'ї (у т. ч. щодо дитини). Крім того, позбавлення волі й обмеження волі – це різні речі, а позбавлення волі може бути від умовного до довічного. Отже, тривалість складних життєвих обставин може тривати все життя. Загадково звучить пункт 8 – "спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті" – тут порушена логіка, оскільки коли людина не піклується про себе – це і є її спосіб життя, а не його наслідок. Цей перелік доповнюють ще й такі обставини, як стихійне лихо і дискримінація осіб. До стихійних лих можна віднести лише надзвичайні природні явища (землетруси, повінь тощо). Проте поза розглядом залишаються сім'ї, постраждалі від військових дій, громадянських заворушень або техногенних катастроф. Не визначено, які саме види дискримінації маються на увазі в останньому пункті.

Тим не менше, спираючись на вищезазначене, соціальні служби мають вести облік сімей СЖО. Науковці [3] намагалися класифікувати сім'ї СЖО залежно від несприятливих умов або складних життєвих обставин,

що негативно впливають на виховання й забезпечення розвитку дітей:

- соціально-демографічні – неповні, багатодітні сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;
- матеріально-побутові – малозабезпечені, сім'ї, де є безробітні тощо;
- медико-соціальні – сім'ї, де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі тощо;
- психологічні та соціально-педагогічні – сім'ї, де простежується недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо;
- соціально-правові – сім'ї, де відслідковуються криміногенні прояви способу життя, є раніше засуджені тощо.

Проте важко визнати класифікацією розподіл, за яким одна й та сама сім'я може увійти в усі п'ять категорій: багатодітна, малозабезпечена, конфліктна з педагогічною некомпетентністю, де батько-алкоголік три роки тому вийшов із тюрми й досі безробітний.

Аналіз практичної діяльності соціальних працівників довів, що відсутність науково обґрунтованої типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги, є серйозною перешкодою в роботі з ними. Так, у дослідженні Н. А. Тараненко, що було виконано під нашим керівництвом у межах магістерської роботи, з'ясовано ставлення працівників соціальних служб м. Києва до зведення всіх сімей, які є адресатами соціальної роботи, в одну групу – СЖО.

За результатами опитування щодо оцінки соціальними працівниками ознак, за якими можна віднести сім'ю до категорії сімей СЖО, було виявлено.

1. Більшість соціальних працівників уважають, що ознаки, наведені в законодавстві, не повністю відображають зміст поняття "сім'я СЖО". Ці ознаки не відповідають дійсній причині проблем сім'ї. Соціальні працівники у своїй роботі не аналізують причин, які передують зазначеним проявам сім'ї СЖО, оскільки це суперечило б тому, що наявне в законодавстві.

2. Через величезний перелік ознак сімей СЖО соціальні працівники змушені ставити на облік таку кількість сімей, що перевищує можливості робочого навантаження відповідних служб. Це наслідок нечіткості та підміни понять, що представлені в нормативній базі: багато ознак не відповідають сутності терміну "сім'я СЖО", одна й та сама ознака має подвійний сенс.

3. Більшість соціальних працівників дотримуються самостійно сформованого переліку критеріїв сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Так, опитувані сформували такий перелік: хронічні сім'ї, кризові, потенційні, сім'ї, які швидко вирішують проблеми. Хронічні сім'ї – це такі, де проблеми зазвичай ніколи не вирішуються й накопичуються, як снігова куля; за статистикою, таких сімей найбільше. Ці сім'ї не вмотивовані на вирішення своїх проблем, у них відсутні бажання співпрацювати із соціальним працівником, вони не усвідомлюють необхідність якихось змін. Ці сім'ї перебувають на обліку роками. На нашу думку, ці ознаки характеризують скоріше дисфункційні сім'ї, а не сім'ї в СЖО. Кризові сім'ї характеризуються тим, що їхні проблеми можуть вирішуватися лише на певний час, а потім знову повертаються. Потенційні сім'ї – ці сім'ї "групи ризику", які можуть потрапити у СЖО, але соціальні праців-

ники не втручаються до їхньої проблемної ситуації доки вона не досягне критичного рівня. Це є певним парадоксом, адже знаючи, що сім'ї необхідна допомога, спрямована на профілактику порушень у сімейній системі, соціальні працівники чекають, коли проблема стане явною. Сім'ї, які швидко вирішують проблеми (самостійно чи за допомогою соціального працівника), виходячи із висловлювань, є справді тими, що перебувають у складних життєвих обставинах. Проте до роботи з такими сім'ями соціальні працівники приступають в останню чергу, оскільки всі ресурси вже витрачені на зазначені вище типи.

4. Висловлювання соціальних працівників щодо процесу своєї роботи показали, що більшість розуміє недоліки чинної нормативної бази, вони налаштовані удосконалити означення цього терміну та його ознак. Це стане каталізатором підвищення ефективності роботи із сім'ями, які потребують соціально-психологічної допомоги.

Показовим є аналіз ставлення самих сімей СЖО до пропозиції соціальних працівників щодо співпраці. Лише 20 % сімей позитивно відреагували на візит соціального працівника, а решта були дуже незадоволені тим, що соціальні служби втручаються в їхнє сімейне життя. 50 % сімей зовсім не усвідомлюють своїх проблем, вони вважають, що такі факти, як нестача їжі й одягу для дитини, відсутність засобів гігієни, дитячі крадіжки, девіантна поведінка є нормальним перебігом подій. Ці сім'ї відмовлялися від психологічної допомоги, від співпраці в розробці плану виходу зі складних життєвих обставин, а були зацікавлені в отриманні інших послуг, які їм принесуть більше користі: грошова допомога, пільги, гуманітарна допомога тощо.

У теоретичному аспекті застосування ознак сімей СЖО, що наявні в нормативній базі, є некоректним. Сама етимологія слова "обставини" означає щось тимчасове, і найголовніше – те, що є об'єктивним, тобто не залежить від самої людини. У цьому сенсі поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів, що наполегливо повторюється в означенні сімей СЖО, є серйозною помилкою. Наприклад, візьмемо дві неповні сім'ї. В одній батько нещодавно загинув – ця сім'я справді перебуває у складних життєвих обставинах. В іншій неповній сім'ї матеріально забезпечена, успішна самодостатня зріла жінка свідомо обрала варіант безшлюбного материнства. До чого тут складні життєві обставини? Ще один типовий приклад із життя: парубок із заможної, високостатусної сім'ї, перед яким відкриті всі можливості, стає наркоманом. Тут складних життєвих обставин також не було. Стосовно багатодітної сім'ї, якщо цей варіант сімейного життя свідомо обраний батьками, казати про СЖО знову-таки буде недоречно.

Отже, відсутність науково-обґрунтованої типології сімей, що потребують соціальної допомоги, знижує ефективність роботи з ними.

Основні результати:

На основі наших досліджень [5, 6, 7] і досвіду роботи з такими сім'ями ми розробили типологію сімей відповідно до негативної динаміки сімейних стосунків.

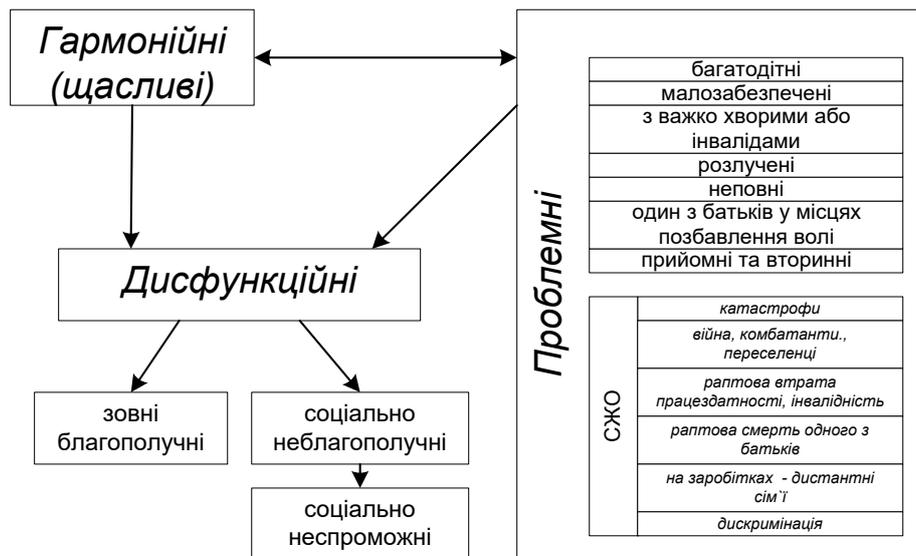

Рис. 1.1. Типологія сімей відповідно до негативної динаміки сімейних стосунків

Розглянемо наведену типологію.

Гармонійна сім'я

Насамперед слід зазначити, що означення гармонійних сімейних стосунків залишається неточним і розмитим, незважаючи на те, що воно є часто вживаним.

Гармонія (від грец. *Harmonia* – зв'язок, відповідність) – узгодженість, відповідність частин і цілого, злиття компонентів об'єкта в єдине гармонічне ціле. У давньогрецькій філософії гармонія (пропорційність) означала організованість усесвіту, що протистоїть хаосу. Звідси гармонізація соціальних систем, у тому числі й сімейних, містить у собі ряд організаційних дій, що мають на меті перетворення об'єкта, налагодження внутрішнього порядку, пропорційності частин цілого.

Дослідники формулюють такі психологічні ознаки гармонійного шлюбу: толерантність, повага один до одного, чесність, бажання бути разом, схожість інтересів і ціннісних орієнтацій. Варга [5] вважає, що стабільний шлюб обумовлюється єдністю інтересів і духовних цінностей подружжя, але контрастністю їх особистісних рис, а стабільність сім'ї сприяє вміння членів сім'ї вести переговори з усіх аспектів спільного життя.

Частина дослідників прирівнюють поняття гармонійних стосунків до сумісності партнерів, відповідності рис характеру, поглядів і цінностей. Е. Г. Ейдеміллер, В. Юстиціс, [9] розглядають гармонійний шлюб насамперед із погляду соціальної зрілості партнерів, підготовленості до активної участі в житті суспільства, здатності забезпечити сім'ю матеріально, почуття відповідальності, володіння собою та гнучкості. Проте таке визначення гармонійності нівелює психологічну наповненість сімейних стосунків, зводячи їх лише до гідного виконання соціальних обов'язків. Далі дослідники наводять складові, які є вагомими для гармонії сімейно-шлюбних відносин: ступінь емоційного зв'язку партнерів, соціальна зрілість і сумісність (схожість уявлень, узгодженість поведінкових особливостей, психофізіологічна сумісність, схожість цінностей).

Найбільше відповідає поняттю гармонії концепція оптимального функціонування сім'ї, де нормою вважається успішність її у виконанні своїх завдань. Грунтуючись на цьому розумінні гармонійності, ми визначаємо гармонійні сімейні стосунки як такі, що характеризуються гнучкістю і збалансованістю. Це сприяє успішному

виконанню сім'єю своїх функцій та особистісному зростанню кожного члена сім'ї.

Розглянемо складові гармонійних сімейних стосунків. Відсутність певних із них дає змогу соціальному працівнику орієнтуватися, до якого типу можна віднести сім'ю, із якою він працює.

Перша складова – автономність членів сім'ї. Негативними є як надмірна згуртованість, так і роз'єднаність або відчуження. Автономність передбачає наявність чітких особистісних меж, які разом із тим не позбавляють подружжя почуття єдності одне із одним. Низький рівень диференціації, тобто самостійності емоційного й інтелектуального функціонування партнерів, призводить до симбіотичних, взаємозалежних стосунків, що у своєму крайньому прояві переходять у невротичний зв'язок ("токсичне кохання"). Можна визначити такі критерії автономності: задоволеність потреби партнерів у особистісному просторі; емоційна включеність партнерів у простір один одного; кількість вільного часу, який партнери проводять разом.

Друга складова – гнучкість сімейних ролей. Сімейні ролі визначаються як повторювальні зразки поведінки, спосіб виконання сімейних функцій членами сім'ї. Більшість дослідників [2, 4] схильються до думки, що сімейні ролі мають бути гнучко сформовані, тобто основні функції закріплені за партнерами, але в разі необхідності сім'я легко може переструктуризуватися. Особливо це стосується етапу встановлення правил, коли подружжя тільки звикають до нових ролей і обов'язків. Позитивним є рівномірний розподіл ролей у сім'ї та відсутність чіткого домінування одного партнера над іншим. Критеріями рольової структури сім'ї з гармонійними стосунками є гнучкість (на протипагу жорсткості), фіксованість (на протипагу розмитості), рівноправний розподіл ролей і влади в сім'ї.

Третя складова – емоційна наповненість життя сім'ї. Гармонійні сім'ї здатні до прояву широкого почуттєвого спектру, тобто адекватного реагування на стимули. Критеріями емоційної наповненості є: присутність емпатії у стосунках; щирість у прояві почуттів, як позитивних, так і негативних; переважання позитивних емоцій над негативними.

Четверта складова – узгодженість образу сім'ї партнерів. Кожна людина має свій образ сім'ї, пов'язаний із

її ієрархію цінностей та інтересів. Задоволеність шлюбом складається як результат адекватної реалізації цього образу сім'ї на практиці у своїй власній сім'ї. Також образ сім'ї є баченням своєї життєвої перспективи в сім'ї чоловіком і дружиною. Для адекватної реалізації цієї перспективи необхідним є узгодженість образів сім'ї у партнерів: відсутність суперечностей, спільні сімейні цінності й орієнтація на них.

Зрозуміло, що гармонійна сім'я є щасливою і не потребує допомоги соціальних служб. Проте навіть така сім'я може легко опинитися у групі проблемних. Наприклад, часто сім'я стає дисгармонійною на етапі випрацювання правил, який стає вирішальним для подальшого функціонування сім'ї. Етап стабільності також небезпечний дисгармоніями, тобто втратою узгодженості, злагоди через проблеми, про які докладно йшлося вище.

Сім'ї багатодітні, малозабезпечені та сім'ї, де є тяжко хворі або інваліди. Зрозуміло, що ці сім'ї мають багато проблем. Проте вирішальним фактором тут є сімейні стосунки. Якщо батьки кохають один одного, люблять і розуміють своїх дітей, то труднощі їм негаразди ще більше згуртовують таку сім'ю. До соціальних служб такі сім'ї звертаються самі лише за конкретною, зазвичай – юридичною чи матеріальною, допомогою.

Сім'ї неповні, розлучені й такі, де один із батьків перебуває в місцях позбавлення волі. Проблеми цих сімей набагато складніші, оскільки тут вже порушено структуру сім'ї, а отже, зберегти її нормальне функціонування важко. Зазначимо, що тут є кардинальною відмінністю неповних сімей, де один із батьків помер, від тих сімей, де дитина свого батька навіть не знає, а тим більше від тих, де батьки розлучені. Наступна ситуація – коли один із батьків перебуває в місцях позбавлення волі. Це часто є ознакою соціального неблагополуччя (тобто дисфункційності) сім'ї, однак тут ключовим є ставлення сім'ї до цієї ситуації.

Окремою групою серед проблемних сімей є *приймні та вторинні сім'ї*. Зрозуміло, що виховання нерідних дітей завжди є складним і проблемним. Уникнути переходу такої сім'ї у групу дисфункційних сімей тут допоможе лише професійна майстерність батьків-вихователів, життєва мудрість опікунів (вітчима, мачухи) і допомога фахівців (соціальних працівників, психологів, педагогів тощо).

Сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах. Нагадаємо, що тут основною ознакою є наявність зовнішніх факторів, які зумовили проблеми, а не внутрішніх, тобто стосунків у сім'ї. У цьому разі сім'я є цілком гармонійною, але життєва ситуація так склалася, що необхідна допомога зовні. Наприклад, сім'ї, які постраждали від техногенних катастроф чи стихійного лиха (аварія на Чорнобильській АЕС, повінь, пожежа тощо) або постраждали від військових дій (переселенці із зони АТО, сім'ї комбатантів). До складних життєвих обставин слід віднести раптову втрату роботи чи взагалі працездатності (інвалідність) годувальника сім'ї. У складних життєвих обставинах перебувають так звані *дистантні сім'ї*, коли один із батьків (а тим більше обидва) тривалий час живуть поза сім'єю у зв'язку з особливостями їхньої праці, наприклад, за кордоном за контрактом чи просто на заробітках, або на роботі вахтовим методом.

Дискримінація сім'ї за будь-якими ознаками (релігійними, етнічними) також є серйозним фактором виникнення проблем. Особливо гостро ці складні життєві обставини позначаються на сім'ї, якщо вона мешкає в невеликому населеному пункті, де думка громади є дуже важливою.

Сподіваємося, що читач уже зрозумів, що як гармонійна сім'я може стати проблемною, так і проблемна сім'я, доклавши зусиль і за допомогою соціальних служб, може стати гармонійною (на рис. 1 це позначено лінією зі стрілочками з обох кінців). Проте так буває не завжди. У разі негативної динаміки стосунків сім'я стає дисфункційною. Тоді можливі два варіанти: дисфункційна, але зовні благополучна сім'я та соціально неблагополучна.

Гармонійне функціонування можна було б розглядати як вибір кожної окремої сім'ї. Однак, небезпеку для суспільства дисфункційна сім'я становить у зв'язку з тим, що тут не відбувається належна підготовка дитини до дорослого життя. Адже відомо, що важливими є не лише знання та вміння, що отримує дитина під час виховання в сім'ї, а сама атмосфера в родині. Навіть якщо батьки дуже старанно дотримуються правильних форм поведінки, педагогічних підходів, але нещасливі у своєму подружньому житті, дитина відчуває це. Тому саме особистісні якості дитини піддаються найбільшому порушенню та викривленню у дисфункційних сім'ях. Весь негативний досвід, який набула дитина в батьківській родині, вона переносить у своє доросле життя. Неправильний стиль поведінки батьків, хибні уявлення, що були засвоєні в дитинстві, призводять до серйозних порушень в особистісному розвитку, що, у свою чергу детермінує девіантну поведінку.

Таким чином, дисфункційність усередині сімейних взаємин завжди є детермінацією девіацій у поведінці дітей. Сучасний погляд на цю проблему полягає в тому, що корекція будь-якого відхилення в поведінці дитини неможлива без роботи з усією сім'єю. Це підтверджує й наявність спеціального поняття "ідентифікований пацієнт (клієнт)" – це той член сім'ї, девіантна поведінка якого є безпосередньою причиною звернення до психолога або причиною повідомлення про неблагополуччя в соціальні служби. Ця особа ніби виявляє своєю поведінкою відповідальність за всі дисфункції внутрішньосімейних стосунків.

Отже, виявити (ідентифікувати) дисфункційну, але зовні благополучну сім'ю можна через наявність ідентифікованого пацієнта. Наприклад, у заможній сім'ї високопосадовців син ґвалтує неповнолітніх дівчат, або дружина страждає на нейродерміт чи напади істерії, фобії, або донька зловживає алкоголем, наркотиками тощо. Зрозуміло, що родина приховує ці факти, а коли поведінка девіантного члена сім'ї виявляється назовні, для оточуючих це є несподіванкою.

У соціально неблагополучній сім'ї дисфункція є очевидною: сварки, скандали, насильство, алкоголізм, нехтування батьківськими обов'язками – це типовий, але не вичерпний набір ознак. Саме цим сім'ям конче потрібний соціальний супровід та інші види соціально-психологічної допомоги. Якщо така допомога не ефективна, то сім'я втрачає свої виховні функції та стає соціально неспроможною. У цьому разі постає питання про вилучення дітей із сім'ї.

Зазначимо, що не лише практика роботи із сім'ями, але й соціальні дослідження підтверджують нашу типологію. Зокрема, експертне опитування щодо здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, центрами СССДМ продемонструвало два типи сімей, які потребують соціальної допомоги [1]. Це сім'ї, які самі звертаються до соціальних служб, і які, навпаки, уникають співпраці із соціальними працівниками.

Якщо члени сімей приходять до центрів соціальних служб за власною ініціативою, то, зазвичай, ці сім'ї є вмотивованими щодо співпраці із соціальним працівником. Це одинокі матері, багатодітні сім'ї, опікуни, люди похилого віку, сім'ї з дітьми-інвалідами, особи, які потерпають від насильства в родині. Інформація про соціальні служби потрапляє до них через заклади освіти, інші державні установи або просто через інформаційні листки центрів СССДМ, що розповсюджуються співробітниками. Приходять в основному через брак інформації та для зняття певних психологічних проблем. Часто-густо такі клієнти не потребують соціального супроводу, а лише разової допомоги чи консультації. Відповідно до нашої типології це і є проблемні сім'ї.

Найскладнішим, проте найпоширенішим різновидом сімей є ті, що виявляються шляхом інспектування за наданими державними органами та службами (відділами опіки й піклування, службами у справах дітей, сектором ювенальної превенції, медичними закладами) списками. У таких випадках соціальні робітники самі приходять до клієнтів додому, вивчають ситуацію та пропонують свої послуги. До цієї групи зазвичай належать неблагополучні сім'ї, у яких є алкогольно чи наркотично залежні члени сім'ї, чи наявне безвідповідальне ставлення до дітей, насильство тощо. Такі сім'ї є невмотивованими щодо співробітництва із соціальними службами. Вони налаштовані неприязно, навіть вороже, і в багатьох випадках відмовляються від допомоги. Причини небажання спілкуватися із працівниками різні: недовіра до соціальних служб, зневіра в можливості вирішення проблем, сором щодо оприлюднення проблеми, особливості характеру батьків тощо. За нашою типологією це дисфункційні сім'ї.

Опитування серед членів сімей, які перебували під соціальним супроводом центрів соціальних служб щодо того, як відбулася перша зустріч із соціальним працівником, показало, що 38 % опитаних звернулися за допомогою із власної ініціативи, 8 % були направлені з інших установ (переадресовані) і 54 % – відвідав соціальний працівник за наданими списками. Таким чином, більше половини сімей було взято на облік унаслідок інспектування за наданими іншими державними установами списками. Отже, як зазначають дослідники, не дивно, що значна кількість родин є невмотивованими або недостатньо вмотивованими щодо якихось позитивних змін у їхньому житті, що, у свою чергу, впливає на ефективність роботи із подолання кризи.

На нашу думку, інтерпретація наведених цифр є не зовсім коректною. Ці 54 % сімей не пережили кризи (чи складні обставини) і тому, природно, не були вмотивовані до змін. Вони були дисфункційними, а отже, потребували зовсім інших підходів, ніж проблемні сім'ї (46 %).

Висновки:

1. Існуюча система роботи із сім'ями, які потребують соціально-психологічної допомоги, є недосконалою, оскільки її базові засади не мають наукового обґрунтування. Зокрема, визначення основного поняття – сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, – є суперечливим та фрагментарним.

2. Системоутворювальною помилкою визначення поняття "сім'ї, які перебувають у складних життєвих

обставинах" є ототожнення впливу зовнішніх життєвих обставин із внутрішнім світом особистості та неправомірний перенос поняття "обставини" на постійно діючий фактор.

3. Критерії визначення "сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах" насправді є переліком випадкових ознак, на основі яких неможливо побудувати адекватну класифікацію.

4. Визначення критерії стосовно віднесення сім'ї до певного типу має будуватися виходячи із соціально-психологічних детермінант.

5. Розроблена нами типологія сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги, включає такі різновиди: проблемні, дисфункційні, зовні благополучні, соціально неблагополучні та соціально неспроможні.

6. Застосування розробленої нами типології базується на соціально-психологічних критеріях і методах діагностики стосунків у сім'ї. Різновиди, форми й технології роботи з різними типами сімей є перспективою подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. – К. : Держсоцслужба, 2016.
2. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия / А. Я. Варга. – СПб. : Речь, 2001.
3. Капська А. Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей / А. Й. Капська, І. В. Пеша. – К., 2012.
4. Козубовська Г. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю / Г. В. Козубовська та ін. – Ужгород: УжДУ, 1998.
5. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування / Н. Ю. Максимова. – К. : ДП "Видавничий дім Персонал", 2011.
6. Максимова Н. Ю. Соціальна робота з сім'єю / Н. Ю. Максимова. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2015.
7. Максимова Н. Ю. Як порозумітися зі своїми дітьми (Конфліктологія для батьків) / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. – К., 2004.
8. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы. Социально-демографическое исследование / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М., 1978.
9. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 2008.

References

1. Analitichnyy zift: Monitoring sotsional'nogo suprovoï simey, kotoryy opirayetsya na skladkiye zhittieykh obstavinakh. – K. : Derzhsozsluzhba, 2016.
2. Varga A. YA. Sistemnaya semeynaya psikhoterapiya / A. A. YA. Varga. – SPb. : Rech', 2001.
3. Kaps'ka A. Y. Sotsiologicheskyy suppozitiv kategorii klassifikatsii s uchetom / A. A. Y. Kaps'ka, I. V. Pesh. – K., 2012.
4. Kozubov'ska G. V. Rol' i funktsii sotsial'no-psikhologichnoï sluzhbi v roboti z sim'eyu / G. V. Kozubov'ska ta in. – Uzhgorod: UzhDU, 1998.
5. Maksymova N. YU. Simeyne konsultuvannya / N. YU. Maksymova. – K. : DP "Vidavnichiy dim Personal", 2011.
6. Maksymova N. YU. Sotsial'na robota z sim'eyu / N. YU. Maksymova. – K. : VPTS "Kiiv'skiy universitet", 2015.
7. Maksymova N. YU. Yak porozumit'sya zi svoimi dit'mi (Konfliktologiya dlya bat'kiv) / N. YU. Maksymova, K. L. Milyutina. – K., 2004.
8. Kharchev A. G. Sovremennaya sem'ya i yeye problemy. Sotsial'no-demograficheskoye issledovaniye / A. A. G. Kharchev, M. S. Matskovskiy. – M., 1978.
9. Eydemiller E. G. Psikhologiya i psikhoterapiya sem'i / E. G. Eydemiller, V. Yustitskis. – SPb. : Piter, 2008.

Надійшла до редакції 15.02.17

Рецензовано 20.02.2017

Н. Ю. Максимова, д-р психол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТИПОЛОГИЯ СЕМЕЙ, НУЖДАЮЩИХСЯ В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

Статья посвящена проблеме создания типологии семей, нуждающихся в социально-психологической помощи. Показано, что отсутствие адекватной типологии семей и определения вида помощи, в которой они нуждаются, приводит к тому, что ресурсы предоставляются тем семьям, которые не заинтересованы в решении своих проблем. Эмпирически доказано, что признаки, по которым относят семьи к разряду "семья СЖО", не соответствуют действительной причине проблем семьи. Предложенная нами типология семей, нуждающихся в социально-психологической помощи, построена в соответствии с психологическими детерминантами.

Ключевые слова : сім'я; соціально-психологічна допомога; детермінанти.

N. Yu. Maksymova, Doctor of Psychology, professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TYPOLOGY OF FAMILIES IN NEED OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE

The article devoted to the definition of a typology of families in need of social and psychological assistance. To determine the families who need social support, long used different concepts that characterize the negative features of life of families with children, dysfunctional families, family social risk, dysfunctional family, problematic family. Due to the variety of definitions of families in need of social assistance in the scientific literature, and in legal documents, there is a lot of confusion, including the substitution of concepts and there is a conflict between them. Analysis of practice of social workers showed that the lack of science-based typology of families in need of social and psychological assistance is a serious obstacle in working with them. Due to huge list of features of "the family of the difficult life circumstances" social workers have to put on the record so many families that exceeds the capacity of the workload of the relevant services. This is due to lack of clarity and substitution of concepts presented in the regulatory framework, many signs do not correspond to the nature of the term "the family of the difficult life circumstances" one and the same sign has a double meaning. It is shown that the lack of adequate typology of families and determine the type of assistance they require leads to resources that provide those families who are not interested in solving their problems. Empirically proved that the features of the concept of "the family of the difficult life circumstances" does not correspond to the real causes of family problems. Dysfunctions within family relationships is always a determination of deviations in behavior. Identify dysfunctional, but apparently happy family can be identified because of the patient. The proposed typology of families in need of social and psychological assistance is built according to the psychological determinants.

Keywords. Family, social and psychological assistance determinants.

УДК: 364.2+364.42/.44:159.98

Ю. М. Удовенко, канд. психол. наук, асист.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЗМІСТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З БАТЬКАМИ НА БАЗІ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ

Подано характеристику особливостей практичної соціально-педагогічної роботи із батьками, які опинилися у складних життєвих обставинах, на сучасному етапі. Проаналізовано існуючі моделі, технології та методи надання допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Визначено та запропоновано складові компоненти змісту соціально-педагогічної роботи із батьками на базі центрів соціально-психологічної реабілітації дітей за умови вилучення дитини із сім'ї та з метою реалізації права дитини на проживання в сім'ї, а саме: соціальна діагностика, соціальне прогнозування, соціально-психологічна реабілітація, соціально-педагогічна реабілітація, соціальна терапія, соціально-педагогічне та психологічне консультування.

Ключові слова: складні життєві обставини; соціально-педагогічна робота; соціально-психологічна реабілітація.

Вступ. На сучасному етапі практична діяльність центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, спрямована головним чином на вивчення соціальної ситуації дитини (історії життя дитини, причини складних життєвих обставин тощо) та надання їй різних видів допомоги відповідно до її потреб (стану здоров'я, навчальної діяльності, у цілому, індивідуального розвитку, відновлення стосунків із батьками дитини, іншими особами, які їх замінюють, чи формування взаємовідносин із новими батьками). З одного боку, такий підхід є стратегічно важливим у наданні допомоги дітям, які внаслідок складних життєвих обставин у сім'ї були направлені до центру соціально-психологічної реабілітації дітей (далі – центр), з іншого боку, недостатнім, оскільки саме несприятливі умови сімейного оточення, а не дитина є причиною вилучення її із сім'ї та направлення до центру. Відповідно до Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 87, одним із основних завдань центру є надання психологічної та інших видів допомоги батькам

(або особам, які їх замінюють) дітей, які перебувають у центрі, спрямованої на повернення дитини до сім'ї. Відповідно, ще одним стратегічно важливим підходом має бути соціально-педагогічна робота з батьками з метою з'ясування, допомоги та прийняття подальшого рішення про доцільність чи недоцільність повернення дитини в сім'ю. При цьому, незважаючи на розроблені та апробовані в Україні концепції, методи роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, на державному рівні в контексті діяльності центрів соціально-психологічної реабілітації дітей даний підхід методологічно не відпрацьований, не систематизований та не затверджений. Тому зміст такої діяльності фахівці центру визначають відповідно до свого професійного бачення і часто організація роботи спрямована лише на надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги дитині.

Тому **метою** цієї статті є визначення складових компонентів змісту соціально-психологічної роботи з батьками, які опинилися у складних життєвих обставинах, на базі центрів соціально-психологічної реабілітації дітей. **Завдання** статті передбачають таке: 1) охаракте-